

QORAKO‘L VA OLOT HUDUDLARI LEKSIKASIGA GEOGRAFIK JOYLASHUV OMILLARINING TA‘SIRI

Islomova E‘zoza Yorqin qizi

*Navoiy davlat pedagogika instituti O‘zbek tili va adabiyoti
fakulteti 4-kurs talabasi*

INFLUENCE OF GEOGRAPHIC LOCATION FACTORS ON THE LEXICON OF THE KARAKOL AND OLOT REGIONS

Islamova Ezoza Yorkin kizi

4th year student of the Uzbek language and literature
faculty of the Navoi State Pedagogical Institute

ORCID ID: 0009-0008-7613-540X

ezozaislomova13@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ НА ЛЕКСИКУ КАРАКОЛЬСКОГО И ОЛОТСКОГО РАЙОНОВ

Исламова Эзоза Йоркиновна

Студентка 4 курса факультета узбекского языка и
литературы Навоийского государственного педагогического
института

Annotatsiya: Maqolada Qorako‘l va Olot tumanlari dialektiga geografik joylashuv, tarixiy-etimologik va etnik omillarning ta‘siri o‘rganiladi. O‘zbekistonning mustaqillikka erishishi bilan hududlarda adabiy tilga moslashish jarayoni kuzatilayotgan bo‘lsa-da, Qorako‘l va Olot tumanlarining og‘zaki nutqida o‘ziga xos leksik va morfologik xususiyatlar saqlanib qolgan.

Kalit so‘zlar: o‘g‘uz dialekti, leksik xususiyat, morfologik xususiyat, fonetik xususiyat, tarixiy-etimologik omil, geografik joylashuv omili, etnik omil, etnik jarayon, sheva, lahja, qabila.

Аннотация: В статье рассматривается влияние географического положения, историко-этимологического и этнического факторов на диалект Каракольского и Олотского районов. Хотя процесс адаптации к литературному языку наблюдается в регионах после обретения независимости Узбекистана, устная речь Каракольского и Олотского районов сохранила свои лексико-морфологические особенности.

Ключевые слова: огузский диалект, лексический признак, морфологический признак, фонетический признак, историко-этимологический фактор, фактор географического положения, этнический фактор, этнический процесс, диалект, говор, племя.

Abstract: The article examines the influence of geographic location, historical-etymological and ethnic factors on the dialect of Karakol and Olot districts. Although the process of adaptation to the literary language is being observed in the regions after the independence of Uzbekistan, the oral speech of Karakol and Olot regions has preserved its own lexical and morphological features.

Key words: Oghuz dialect, lexical feature, morphological feature, phonetic feature, historical-etymological factor, geographical location factor, ethnic factor, ethnic process, dialect, dialect, tribe.

KIRISH / **ВВЕДЕНИЕ** /
INTRODUCTION. Mustaqil O‘zbekistonimizda
ilm-fan, madaniyat va san‘atning gurlanishi

rivojlanishi, ta‘lim sohasidagi islohotlar, jumladan,
chekka-chekka qishloqlarda ham yangi maktablar,
litsey, kollejlarning qurilib ishga tushirilishi,

kompyuterlarning kirib borishi, shuningdek, televideniye va aloqa vositalari ta'sirida bugungi kunga kelib o'zbek tilining barcha dialekt va shevalarida adabiy tilga yaqinlashish, leksik va morfologik jihatlardan adabiy til normalariga moslashish yaqqol sezilmoqda. Qorako'l va Olot hududlari dialektiga geografik joylashuv, tarixiy-etimologik va etnik omillarning ta'siri bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, til va lahjalarning shakllanishida, rivojlanishida nafaqat lingvistik omillar, balki geografik, ijtimoiy va madaniy omillar ham katta rol o'ynaydi. Ushbu maqolada muhokama qilinganidek, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin adabiy tilga moslashish jarayoni davom etsa-da, chekka hududlardagi dialekt va shevalar o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan. Ayniqsa, Qorako'l va Olot hududlarining geografik joylashuvi, chekka joylarda joylashganligi, aholisining tarixiy ko'chmanchilik tajribalari va etnik tarkibi bu hududlarning tiliga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

Quyi Zarafshon vohasining oxiri – Amudaryo bo'ylariga tutash hududda joylashgan Qorako'l va Olot tumanlari aholisining og'zaki so'zlashuvi bo'lgan o'g'uz dialekti esa hozirgi davrda ham azaliy o'ziga xosligi, qadimiy leksik va morfologik xususiyatlarini yo'qotmasdan saqlab kelmoqdaki, buning bir nechta asosiy omillari mavjuddir.

1. Geografik joylashuv omili; birinchidan, **Geografik omillar asosiy rolni o'ynaganini ko'rish mumkin.** Qorako'l va Olot tumanlari O'zbekistonning chekka hududlarida joylashganligi sababli, bu yerlarda yashovchi aholi uzoq vaqt davomida turli qabilalar va etnik guruhlar bilan aloqa qilishgan. Qashqadaryo, Xorazm, Tojikiston va Turkmaniston kabi qo'shni hududlar bilan bordi-keldilar bu voha dialektiga o'ziga xos o'zgarishlar kiritgan. Masalan, Olot tumanidagi ba'zi qishloqlarda "maa" va "tiraxto'r" so'zlari ishlatilsa, boshqa qishloqlarda esa "moshin" va "tiraktur" so'zlari qo'llaniladi. Bu lahjalar orasidagi farqlar ko'proq hududiy aloqalar va tarixiy ko'chmanchilik jarayonlari bilan bog'liq. Qorako'l va Olot sharqida Qashqadaryo viloyatining Muborak va Mirishkor tumanlari bilan janubda Turkmanistonning Forob, Chorjo'y, Darg'onota tumanlari, Qizilqum yaylovlari orqali Xorazm, shimolida qisman tojik tilda so'zlashuvchi aholi yashaydigan Jondor

tumanlari bilan azaliy bordi-keldi, quda-anda. Bu esa mazkur vohadagi so'zlashuv shevasiga ham ta'sir ko'rsatgan. Masalan: Olot tumanining Qashqadaryo bilan chegaradosh hududidagi Chovdur, Eshakchi qishloqlari aholisi "maa:shin", "tiraxto'r" deb talaffuz qilsa, Qorako'l shahriga yaqin bo'lgan Qoravul va Pichoqchi qishloqlari shevasida "moshin", "tiraktur" deb aytiladi. Ikkinchidan, hududdagi aholi asosan qishloqlarda yashaydi. Bu qishloqlar esa Buxoro shahridan 68-116 km, Qorako'l va Olot shaharchalaridan 5-10, 20-26 km uzoqlikda joylashgan, ya'ni aholi faqat shahar va tuman markazlariga borgandagina adabiy tildan foydalanadi.

2. Tarixiy-etimologik omil: **Tarixiy-etimologik omillar ham hududdagi til xususiyatlariga katta ta'sir ko'rsatgan.** Qadim zamonlarda mazkur hudud aholisi ko'plab migratsiya jarayonlariga duch kelgan, bu esa ularning dialektiga turli xil leksik va morfologik o'zgarishlarni olib kelgan. Xorazm, Qarshi va Amudaryo bo'ylari kabi hududlardan kelgan ko'chmanchi qabilalar bu hudud aholisi bilan birlashib, ularning tiliga ta'sir o'tkazgan. Shuningdek, hududda yashovchi etnik guruhlarining aralashuvi, masalan, chandir va chovdur qabilalarining tilga kiritgan hissasi dialektlarni yanada rang-barang qilgan. Bularning barchasi hududning til va shevasining boshqa o'g'uz dialektlaridan farqlanishiga olib kelgan. Keksalarning guvohlik berishlaricha, qadimda mazkur tumanlar aholisi ayrim qismlari Xorazm, Qarshi, Kaspiy bo'ylari va Amudaryo yoqalaridan ko'chib kelishgan. Bundan tashqari, 1920 yilga qadar Chorjo'y va Qarshi Buxoro amirligi tasarrufida bo'lganligi boisdan Qorako'l va Olot tumanlari aholisi Chorjo'y, Qorako'l va Qarshi orasida ko'chmanchilik tarzida yashab dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanishgan. Aynan shu jarayonlar ham Quyi Zarafshon etaklaridagi aholi so'zlashuv dialektida o'ziga xos rang-barangliklar paydo bo'lishiga olib kelgan.

3. Etnik omil: yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu hududga asrlar mobaynida turli joylardan turli xil ko'chmanchi qabilalar kelib o'rnashgan. Bular orasida o'zbeklar va o'g'uzlardan tashqari turkmanlar, arablar, urganjiylar, Kaspiy bo'ylaridan chandir va chovdur qabilalari, qisman tojiklar va totorlar, mo'g'ullar va boshqa turli qabila va urug' shevalari o'zbek tilining o'g'uz dialektiga aralashib

ketganligi uchun bugungi kunda ushbu hududdagi soʻzlashuv dialekti boshqa oʻgʻuz shevalaridan sezilarli ravishda farq qiladi.

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Diqqat bilan qaraydigan boʻlsak, bitta qishloqdagi sheva xususiyatlari orqali ham etnik jarayon taʼsirini sezish mumkin. Aytaylik, Qorakoʻl va Olot tumanlaridagi Chandir qishloqlarida yashovchi chandirlar arini “zombir” deyishadi. Xuddi shu qishloqda yashovchi, lekin kelib chiqishi Amudaryo boʻylarida yashovchi qabilalarga borib taqaladigan kishilar “ori” deb atashadi. Yoki morfologik jihatini olib qaraydigan boʻlsak, “borgan edik”, “kelgan edik” feʼlini olib qaraydigan boʻlsak, ayrim mahallalar ahli “boribtiq, gelibtik” desa, ayrimlar “borantiq, gelantik”, baʼzilari esa “boribtiqlar, gelibtiqlar” tarzida talaffuz qilishadi.

Oʻzbekistonning adabiy tilga yaqinlashish jarayonlari davom etsa-da, geografik va tarixiy-etnik omillar tufayli bu hududlarning oʻziga xos dialektlari saqlanib qolmoqda. Qorakoʻl va Olot tumanlarining dialektlari boshqa oʻgʻuz shevalaridan sezilarli darajada farq qiladi. Masalan, ayrim morfologik shakllar va leksik birliklar boshqa hududlardagi shevalardan tubdan farq qiladi, bu esa tarixiy migratsiyalar va etnik tarkibning xilma-xilligiga bogʻliq.

Tilshunoslikka oid manbalarda tilning ijtimoiy hodisa ekanligi uqtirib oʻtiladi. Biz ham ushbu fikrga qoʻshilgan holda Quyi Zarafshon vohasi baʼzi bir qishloqlari til nuqtayi nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Buni biz turkman va oʻzbek urugʻlarining azaldan yaqin qoʻshni boʻlib yashashidan deb hisoblaymiz.

Bu holat tilshunoslikdagi tilning ijtimoiy hodisa ekanligi haqidagi nazariyalarni yana bir bor tasdiqlaydi. Chunki, til oʻz rivojlanishida faqat lingvistik qonuniyatlar asosida emas, balki ijtimoiy, etnik va geografik omillar taʼsirida ham shakllanadi va oʻzgaradi. Shu jihatdan, Qorakoʻl va Olot tumanlaridagi dialektlarning oʻziga xosligi ham tilning ijtimoiy hodisa ekanligini koʻrsatadi.

Kelgusida bu hududning dialektlarini chuqurroq oʻrganish, ular oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni tahlil qilish va adabiy tilga moslashish jarayonlarini kuzatish oʻzbek tilshunosligi uchun muhim boʻlib qoladi. Xususan, bu dialektlarning boshqa oʻgʻuz dialektlari bilan oʻxshash va farqli jihatlarini aniqlash, ularning kelib chiqishi va rivojlanishiga oid yangi ilmiy nazariyalar ishlab chiqish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

Yuqoridagi omillarni hisobga olgan holda, tilning har bir hududda oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlishi tabiiydir va bu dialektlar madaniy merosimizning ajralmas qismi sifatida qadrlil boʻlib qoladi. Hozirgi paytda esa, globalizatsiya jarayonlari va tilning standartlashuviga qaramasdan, chekka hududlarda oʻziga xos dialekt va shevalar saqlanib qolayotgani milliy madaniyatning boyligiga hissa qoʻshadi.

Xulosa qilib aytganda, til va lahjalarning shakllanishiga nafaqat lingvistik, balki geografik va ijtimoiy omillar ham katta taʼsir koʻrsatadi. Qorakoʻl va Olot hududlari misolida koʻrinib turibdiki, bu hududlarning dialektlari koʻp asrlik tarixiy jarayonlar, koʻchmanchilik va etnik aralashuv natijasida shakllangan va bugungi kunda ham oʻziga xosligini saqlab qolgan. Kelgusida bu hudud dialektlarini yanada chuqurroq oʻrganish va tahlil qilish, ularning lingvistik xususiyatlarini oʻrganish oʻzbek tilshunosligi uchun katta ilmiy ahamiyatga ega boʻladi.

ADABIYOTLAR:

1. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. Oʻzbek dialektologiyasi. –Toshkent, 1978.
 2. A. Doniyorov. Sheva unsurlarining badiiy asarlarda qoʻllanilishi. Oʻzbek tili va adabiyoti. -1990.
 3. S. Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.
 4. N. Rajabov. Oʻzbek shevashunosligi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1996.
- F.Musayeva. Oʻzbek shevalarining lingvomadaniy tadqiqi. –Toshkent, 2009.